

امام صادق علیه السلام

قبرستان بقیع

امام ششم شیعیان	نقش
جعفر بن محمد	نام
ابوعبدالله	کنیه
۱۷ ربیع الاول، ۸۳ق.	زادروز
مدینه	زادگاه
۳۴ سال) ۱۱۴ تا ۱۴۸ق	مدت امامت
۲۵ شوال، ۱۴۸ق.	شهادت
مدینه - بقیع	مدفن
مدینه	محل زندگی
صادق، صابر، طاهر، فاضل	لقب(ها)
امام باقر(ع)	پدر
ام فروة	مادر
حمیده، فاطمه	همسر(ان)
اسماعیل، عبدالله، ام فروة، موسی(ع)، اسحاق، محمد، عباس، علی، اسماء و فاطمه	فرزند(ان)
۶۵ سال	طول عمر
امامان شیعه	

امام علی • امام حسن • امام حسین • امام سجاد • امام باقر • امام صادق • امام کاظم • امام رضا • امام جواد • امام هادی • امام حسن عسکری • امام مهدی

جعفر بن محمد معروف به **امام جعفر صادق(ع)** (۸۳-۱۴۸ق) ششمین **امام شیعیان امامی** بعد از پدرش **امام باقر(ع)** و پنجمین **امام اسماعیلیه** است. او به مدت ۳۴ سال (۱۱۴ تا ۱۴۸ق) **امامت** شیعیان را بر عهده داشت که با **خلافت پنج خلیفه آخر اموی** یعنی از **هشام بن عبدالملک** به بعد و دو خلیفه نخست **عباسی سفاح** و **منصور دوانیقی** هم‌زمان بود. امام صادق(ع) به جهت ضعف حکومت اموی، فعالیت علمی بسیار بیشتری نسبت به دیگر **امامان** شیعه داشت. شمار شاگردان و **راویان** او را ۴۰۰۰ نفر دانسته‌اند. بیشتر **روایات** اهل بیت(ع)، از امام صادق(ع) است و از این‌رو **مذهب شیعه امامی** را **مذهب جعفری** نیز می‌خوانند. امام صادق(ع) در میان پیشوایان فقهی **اهل سنت** نیز جایگاه بالایی دارد. **ابوحنیفه** و **مالک بن انس** از او روایت کرده‌اند. ابوحنیفه او را عالم‌ترین فرد در میان **مسلمانان** دانسته است.

امام صادق با وجود ضعف حکومت **اموی** و درخواست **شیعیان**، بر ضد حکومت قیام نکرد. او درخواست‌های **ابومسلم خراسانی** و **ابوسلمه** را برای برعهده‌گرفتن خلافت رد کرد. امام صادق(ع) در **قیام** عمویش **زید بن علی** شرکت نکرد و شیعیان را نیز از قیام پرهیز می‌داد؛ باین‌همه روابط حسنه‌ای با حاکمان زمان خود نداشت. او به جهت فشارهای سیاسی حکومت‌های اموی و عباسی از روش **تقیه** استفاده می‌کرد و به یارانش نیز چنین توصیه می‌کرد. امام صادق(ع) به‌منظور ارتباط بیشتر با شیعیان، پاسخ به سؤالات شرعی آنها، دریافت **وجه شرعی** و رسیدگی به مشکلات شیعیان، **سازمان وکالت** را تشکیل داد. فعالیت این سازمان در زمان امامان بعد گسترش پیدا کرد و در **غیبت صغرا** به اوج رسید. در زمان او فعالیت **غالیان** گسترش یافت. وی با اندیشه **عُلُو** به شدت برخورد و غالیان را **کافر** و **مشرک** معرفی کرد.

در برخی منابع آمده است امام صادق(ع) به علت احضار حکومت، به **عراق** سفر کرده و به **کربلا، نجف و کوفه** رفته است. وی قبر **امام علی(ع)** را که تا پیش از آن پنهان بود، به یارانش نشان داد. برخی از علماء شیعه معتقدند که امام صادق(ع) به دستور **منصور دوانیقی** و بر اثر مسمومیت **شهید** شده است. بر طبق منابع روایی شیعه، وی **امام کاظم(ع)** را به عنوان امام بعد از خود به اصحابش شناسانده بود؛ اما به‌منظور حفظ جان وی، پنج نفر، از جمله منصور خلیفه عباسی را وصی خود معرفی کرد. پس از شهادت امام صادق(ع) فرقه‌های مختلفی در شیعه شکل گرفت که **اسماعیلیه، قَطَیْه** و **ناووسیه** از آن جمله‌اند. از هشتصد کتاب درباره امام صادق(ع) نام برده‌اند که کتاب‌های اخبار الصادق مع ابی حنیفه و اخبار الصادق مع المنصور از محمد بن وهبان دبیلی (قرن ۴) از قدیمی‌ترین آنها است. برخی دیگر از کتاب‌ها درباره امام صادق(ع) عبارت است از: **زندگانی امام صادق جعفر بن محمد(ع)** نوشته **سید جعفر شهیدی**، **الامام الصادق(ع) و المذاهب الاربعه** نوشته **اسد حیدر**، پیشوای صادق از **سیدعلی خامنه‌ای** و موسوعه الإمام الصادق، تألیف **باقر شریف قرشی**.

محتویات

- ۱ نام، نسب و القاب
- ۲ زندگی‌نامه
- ۳ دوران امامت
  - ۳.۱ نصوص امامت
  - ۳.۲ سازمان وکالت
  - ۳.۳ برخورد با غالیان
- ۴ فعالیت علمی
  - ۴.۱ مذهب جعفری
  - ۴.۲ مناظرات و گفتگوهای علمی
- ۵ سیره سیاسی
  - ۵.۱ دوری از قیام مسلحانه
  - ۵.۲ رابطه با حاکمان
  - ۵.۲.۱ آتش زدن خانه امام صادق(ع)
  - ۵.۳ به‌کارگیری شیوه تقیه
- ۶ خصوصیات اخلاقی
- ۷ سفر به عراق
- ۸ شاگردان و راویان
  - ۸.۱ اهل سنت
- ۹ احادیث مشهور
- ۱۰ دیدگاه اهل سنت درباره امام صادق
- ۱۱ شهادت

- ۱۱.۱ وصیت امام صادق
- ۱۱.۲ انشعاب در شیعه
- ۱۱.۳ تعطیلی رسمی سالروز شهادت در ایران

- ۱۲ تألیفات امام صادق(ع)
- ۱۳ کتاب‌شناسی
- ۱۴ پانویس
- ۱۵ منابع
- ۱۶ پیوند به بیرون

نام، نسب و القاب

جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی‌طالب، ششمین امام مذهب شیعه **امامی**^[۱] و پنجمین امام مذهب اسماعیلیه است.^[۲] پدر او امام محمد باقر(ع) و مادرش ام فروه دختر قاسم پسر محمد بن ابوبکر بود.^[۳] برطبق نقل **کشف الغمه** از عالمی سنی، از آنجا که نسب مادر امام صادق(ع) هم از پدر و هم از مادر به ابوبکر می‌رسید، امام صادق گفته است: «لَقَدْ وَدَّيْتُ أَبُو بَكْرٍ مَرَّتَيْنِ» (من دو بار از ابوبکر متولد شده‌ام)؛ اما برخی از جمله **علامه شوشتری** و **محمدباقر مجلسی**، این **روایت** را جعلی می‌دانند.^[۴] کنیه مشهور امام صادق(ع)، **ابا عبدالله** ناظر به دومین فرزندش **عبدالله افطح** (است. با کنیه‌های ابواسماعیل (ناظر به فرزند ارشدش، **اسماعیل** (و ابوموسی (ناظر به دیگر فرزندش **امام موسی کاظم(ع)** (نیز از او نام برده‌اند.^[۵] مشهورترین لقب او «صادق» است.^[۶] برطبق روایات، **پیامبر اسلام(ص)** این لقب را به او داده است تا از **جعفر کذاب** تمایز یابد؛^[۷] اما برخی گفته‌اند امام صادق(ع) به جهت پرهیز از شرکت در قیام‌های عصر خود، صادق لقب گرفته است؛ چراکه در آن زمان به کسی که مردم را گرد خود جمع و به قیام برضد حکومت تحریک می‌کرد، کذاب (دروغگو) می‌گفتند.^[۸] در همان دوران ائمه این لقب برای امام صادق(ع) به کار می‌رفته است.^[۹] برخی از علماء اهل سنت چون **مالک بن انس**، **احمد بن حنبل** و **جاحظ** نیز از او با این لقب نام برده‌اند.^[۱۰]

زندگی‌نامه

امام صادق(ع) در **۱۷ ربیع‌الاول** سال **۸۳ق** در **مدینه** به دنیا آمد و در سال **۱۴۸ق** در ۶۵ سالگی همان‌جا به شهادت رسید.^[۱۱] برخی ولادتش را در سال **۸۰ق** نوشته‌اند.^[۱۲] همچنین ابن قتیبه‌الدینوری وفاتش را در سال **۱۴۶ق** ثبت کرده است.^[۱۳] که آن را خطای در ضبط می‌دانند.^[۱۴] درخصوص روز و ماه شهادت امام صادق(ع) اختلاف‌نظر وجود دارد. دیدگاه مشهور علماء متقدم شیعه این است که وی در ماه **شوال** درگذشته است؛ اما در منابع متقدم روز شهادت نیامده است. باین‌همه منابع متأخر **۲۵ شوال** را روز شهادت دانسته‌اند.^[۱۵] در مقابل دیدگاه مشهور، در **بحار الانوار** به نقل از کتاب **مصباح کفعمی** آمده است که امام صادق(ع) در **۱۵ رجب** شهید شده است، اما محققان کتاب این مطلب را در آن نیافته‌اند.^[۱۶]

- همسران و فرزندان
- **شیخ مفید** برای امام صادق(ع) ده فرزند و چند همسر برشمرده است.^[۱۷]

همسر	نسب	فرزندان	توضیحات
حمیده	دختر صاعد یا صالح	امام کاظم (ع) ، اسحاق و محمد	امام کاظم(ع) هفتمین امام شیعیان امامیه است. ^[۱۸]
فاطمه	دختر حسین بن علی (بن حسین(ع))	اسماعیل ، عبدالله افطح و ام فروه	عبدالله پس از درگذشت پدر ادعای امامت کرد و پیروان او فطحیه نام گرفتند. ^[۱۹] اسماعیل در زمان حیات امام صادق(ع) درگذشت ولی عده‌ای مرگ او را نپذیرفتند و فرقه اسماعیلیه را تشکیل دادند. ^[۲۰]
همسران دیگر	-	عباس ، علی ، اسماء و فاطمه	به گفته شیخ مفید هر یک از این فرزندان از یک کنیز ام ولد (بوده است. ^[۲۱]

خلافت در دوره امام صادق	
سال	خلیفه
۸۳-۹۶ق	عبدالملک بن مروان
۹۶-۹۹ق	ولید بن عبدالملک
۹۹-۱۰۱ق	سلیمان بن عبدالملک
۹۹-۱۰۱ق	عمر بن عبدالعزیز
۱۰۱-۱۰۵ق	یزید بن عبدالملک
۱۰۵-۱۱۴ق	هشام بن عبدالملک
خلافت دوره امامت (۱۴۸-۱۱۴ ق)	
سال	خلیفه
۱۱۴-۱۲۵ق	هشام بن عبدالملک
۱۲۵-۱۲۶ق	ولید بن یزید
۱۲۶-۱۲۶ق	یزید بن ولید
۱۲۶-۱۲۷ق	ابراهیم بن ولید
۱۲۷-۱۳۲ق	مروان بن محمد
۱۳۲-۱۳۶ق	سفاح
۱۳۶-۱۴۸ق	منصور دوانیقی

حیات امام صادق(ع)، با خلافت ده خلیفه آخر بنی امیه از جمله عمر بن عبدالعزیز و هشام بن عبدالملک و دو خلیفه نخست عباسی، سفاح و منصور دوانیقی هم‌زمان بود.^{۱۲۲} او در سفر امام باقر به شام که به درخواست هشام بن عبدالملک صورت گرفت، همراه پدر بود.^{۱۲۳} در امامت امام صادق(ع)، پنج خلیفه آخر اموی یعنی از هشام بن عبدالملک به بعد و سفاح و منصور خلفاء عباسی حکومت کردند.^{۱۲۴} در این دوران حکومت بنی‌امیه ضعیف و سرانجام سرنگون شد و پس از آن بنی‌عباس روی کار آمدند. ضعف و عدم نظارت حکومت‌ها فرصت مناسبی برای امام صادق(ع) جهت انجام فعالیت‌های علمی فراهم کرد.^{۱۲۵} البته این آزادی تنها در دهه سوم قرن دوم قمری، وجود داشت و پیش از آن در زمان بنی‌امیه و پس از آن به جهت قیام نفس زکیه و برادرش ابراهیم فشارهای سیاسی فراوانی بر ضد امام صادق(ع) و پیروانش وجود داشت.^{۱۲۶}

نصوص امامت

از دیدگاه شیعه، امام از جانب خدا تعیین می‌شود و از راه‌های شناخت او، نص تصریح پیامبر(ص) یا امام قبلی به امامت امام پس از خود است.^{۱۲۷} کلینی در کتاب کافی روایاتی را به منظور اثبات امامت امام صادق(ع) مطرح کرده است.^{۱۲۸}

سازمان وکالت

نوشتار اصلی: سازمان وکالت

به عللی چون پراکندگی شیعیان در مناطق مختلف اسلامی، دشواری ارتباط با شیعیان به علت فشارهای سیاسی و عدم دسترسی شیعیان به امام صادق(ع)، وی مجموعه‌ای از نمایندگان را در مناطق مختلف اسلامی تعیین کرد که از آن با نام سازمان وکالت یاد می‌شود.^{۱۲۹} این سازمان وظایفی چون دریافت وجوه شرعی مانند خمس، زکات، نذر و هدایای شیعیان و تحویل آنها به امام، رسیدگی به مشکلات شیعیان، ایجاد ارتباط میان ائمه و شیعیان و پاسخ به سؤالات شرعی آنها را برعهده داشت.^{۱۳۰} سازمان وکالت در زمان ائمه بعد گسترش یافت و در غیبت صغریا به وسیله چهار نائب امام زمان به اوج رسید و با آغاز دوره غیبت کبرای امام زمان و مرگ وکیل چهارم او علی بن محمد سمری پایان یافت.^{۱۳۱}

برخورد با غالیان

نوشتار اصلی: غالیان

در زمان امام باقر(ع) و امام صادق(ع) فعالیت غلات، افزایش یافت.^{۱۳۲} آنها مقامی ربوبی برای ائمه قائل بودند یا آنها را پیامبر می‌دانستند. امام صادق(ع) اندیشه غلو را به شدت رد و مردم را از هم‌نشینی با غالیان نهی می‌کردند.^{۱۳۳} و آنان را فاسق و کافر و مشرک می‌دانستند.^{۱۳۴}

در حدیثی از وی در خصوص غالیان به شیعیان توصیه شده است: «با آنها همنشین نکنید، غذا نخورید، نیاشامید و مصافحه نکنید»^[۱۳۵]. امام صادق(ع) در خصوص جوانان به شیعیان چنین هشدار داد: «مراقب باشید غلات جوانانتان را فاسد نکنند. آنها بدترین دشمنان خدا هستند؛ خدا را کوچک می‌کنند و برای بندگان خدا ربوبیت قائل می‌شوند»^[۱۳۶].

فعالیت علمی

در دوران امامت امام صادق(ع)، به علت ضعف حکومت اموی، آزادی بیشتری برای ابراز عقیده به وجود آمد و بحث‌های علمی بسیاری در موضوعات مختلف در گرفت.^[۱۳۷] این آزادی علمی و دینی که برای کمتر امامی از ائمه دوازده‌گانه وجود داشت، سبب شد تا شاگردان امام آزادانه در مباحث علمی شرکت کنند.^[۱۳۸] فضای باز علمی سبب شد از امام صادق(ع) (روایات فراوانی در زمینه‌های گوناگون **فقه**، **کلام** و... نقل شود.^[۱۳۹] به گفته ابن حجر هیتمی، مردم از او دانش‌های فراوان نقل می‌کردند و آوازه او به همه جا رسیده بود.^[۱۴۰] ابوبحر جاحظ هم نوشته است دانش و فقه او دنیا را پر کرده بود.^[۱۴۱] حسن بن علی و شَاء هم گفته است که نهصد نفر را در **مسجد کوفه** دیده است که از امام صادق(ع) حدیث نقل می‌کردند.^[۱۴۲]

مذهب جعفری

نوشتار اصلی: **مذهب جعفری**

در میان **امامان** شیعه، چه در **اصول دین** و چه در **فروع دین**، بیشترین روایت از امام صادق(ع) نقل شده است.^[۱۴۳] وی همچنین بیشترین شمار راویان را داشته است. اربلی شمار روایت‌کنندگان از او را ۴۰۰۰ تن دانسته است.^[۱۴۴] به گفته **ابان بن تغلب** شیعیان هر گاه در سخن **پیامبر(ص)** اختلاف نظر پیدا می‌کردند، به سخن **حضرت علی(ع)** تمسک می‌کردند و آنگاه که در سخن علی اختلاف نظر داشتند، به سخن امام صادق(ع) رجوع می‌کردند.^[۱۴۵] به جهت نقل بیشترین روایات **فقهی** و **کلامی** از امام صادق(ع)، مذهب شیعه **امامی** را **مذهب جعفری** نیز می‌خوانند.^[۱۴۶] امروزه امام صادق(ع) به نام رئیس مذهب جعفری مشهور است.^[۱۴۷] در سال ۱۳۷۸ق، **شیخ محمود شلتوت** رئیس دانشگاه الأزهر **مصر**، در پی مکاتباتی با **آیت‌الله بروجردی**، مذهب جعفری را به رسمیت شناخت و عمل به آن را به لحاظ شرعی جایز شمرد.^{[۱۴۸][۱۴۹][۱۵۰]}

مناظرات و گفتگوهای علمی

در متون حدیثی شیعه، مناظرات و گفتگوهای میان امام صادق(ع) و **متکلمان** مذاهب دیگر و نیز برخی از منکران وجود خدا گزارش شده است.^[۱۵۱] در برخی از مناظرات، شاگردان امام صادق(ع) در حضور وی در زمینه‌ای که تخصص داشته‌اند، با دیگران مناظره کرده‌اند. در این جلسات امام صادق(ع) بر مناظره نظارت کرده و گاه خود نیز وارد بحث شده است.^[۱۵۲] برای مثال در گفتگو با عالمی اهل شام که خود درخواست مناظره با شاگردان امام صادق(ع) را داشت، امام از **هشام بن سالم** خواست تا در زمینه کلام با او گفتگو کند.^[۱۵۳] همچنین از فردی که قصد مناظره با او را داشت، خواست تا در هر زمینه‌ای که می‌خواهد، ابتدا با شاگردانش گفتگو کند و در صورت غلبه بر آنها با او مناظره کند. آن فرد در زمینه **قرآن** با **حُمران بن أعین**، در زمینه ادبیات عربی با **ابان بن تغلب**، در **فقه** با **زُراره** و در **کلام** با **مؤمن الطاق** و **هشام بن سالم** مناظره کرد و مغلوب شد.^[۱۵۴]

احمد بن علی طبرسی در کتاب **الاحتجاج** مجموعه‌ای از مناظرات امام صادق(ع) را گرد آورده است که برخی از آنها عبارت است از :

- مناظره با یکی از منکران خدا درباره وجود خدا^[۱۵۵]
- مناظره با ابوشاکر دیصانی، درباره وجود خدا^[۱۵۶]
- مناظره با **ابن ابی العوجاء** درباره وجود خدا^[۱۵۷]
- مناظره با ابن ابی العوجاء درباره **حدوث** عالم^[۱۵۸]
- مناظره‌های طولانی با یکی از منکران وجود خدا درباره مسائل مختلف دینی^[۱۵۹]
- مناظره با **ابوحنیفه** درباره شیوه استنباط **احکام فقهی**، به‌ویژه **قیاس**^[۱۶۰]
- مناظره با برخی از علماء **معتزله** درباره شیوه انتخاب حاکم و برخی احکام فقهی^[۱۶۱]

سیره سیاسی

حیات امام صادق(ع)، با خلافت ده خلیفه آخر **بنی امیه** از جمله **عمر بن عبدالعزیز** و هشام بن عبدالملک و دو خلیفه نخست **عباسی**، سفاح و **منصور دوانیقی** هم‌زمان بود.^[۱۶۲] او در سفر **امام باقر(ع)** (به **شام** که به درخواست **هشام بن عبد الملک** صورت گرفت، همراه پدر بود.^[۱۶۳] در **امامت** امام صادق(ع)، پنج خلیفه آخر اموی یعنی از هشام بن عبدالملک به بعد و سفاح و منصور خلفاء عباسی حکومت کردند.^[۱۶۴]

دوری از قیام مسلحانه

به‌رغم آنکه **امامت** امام صادق(ع) با ضعف و فروپاشی امویان همراه بود، وی از درگیری‌های نظامی و سیاسی دوری جست و حتی دعوت به **خلافت** را نپذیرفت. شهرستانی گزارش کرده است که **ابومسلم خراسانی** پس از مرگ **ابراهیم امام**، در نامه‌ای امام صادق(ع) را شایسته‌ترین فرد برای خلافت خواند و از او دعوت کرد تا خلافت را بپذیرد؛ اما امام صادق(ع) در پاسخ نوشت: «نه تو از یاران منی و نه زمانه، زمانه من است»^[۱۶۵] او پاسخ دعوت **ابوسلمه** برای خلافت را نیز با سوزاندن نامه‌اش داد.^[۱۶۶] وی همچنین در قیام‌هایی که بر ضد حکومت روی داد، از جمله قیام **عمویش زید بن علی**، شرکت نکرد.^[۱۶۷] بر طبق **حدیثی**، امام صادق(ع) نبود یاران راستین را علت خودداری از قیام شمرده است.^[۱۶۸]

- اختلاف با عبدالله بن حسن مثنی

در سال‌های پایانی حکومت بنی‌امیه، گروهی از بنی‌هاشم از جمله **عبدالله بن حسن مثنی** و پسرانش و **سفاح** و **منصور** در **ابواء** جمع شدند تا برای قیام برضد حکومت، با یکی از خودشان بیعت کنند. در این جلسه عبدالله پسرش **محمد** را مهدی معرفی کرد و از حاضران خواست با او بیعت کنند.

امام صادق(ع) وقتی از این داستان مطلع شد، گفت: پسر تو مهدی نیست و اکنون نیز هنگام **ظهور** مهدی نیست. عبدالله از سخنان وی خشمگین شد و او را به **حسادت** متهم کرد. امام صادق(ع) **قسم** خورد که از روی حسادت سخن نمی‌گوید و گفت که پسران او کشته می‌شوند و خلافت به سفاح و منصور می‌رسد.^{۱۶۹} رسول جعفریان ریشه اختلاف میان فرزندان **امام حسن(ع)** و فرزندان **امام حسین(ع)** را همین داستان دانسته است.^{۱۷۰}

رابطه با حاکمان

با وجود دوری امام صادق(ع) از قیام مسلحانه برضد حکومت‌ها، وی روابط حسنه‌ای با حاکمان زمان خود نداشته است. زمانی که همراه پدرش **امام محمد باقر(ع)** به **حج** رفته بود، در مراسم **حج، اهل بیت(ع)** را برگزیدگان خدا معرفی و به دشمنی خلیفه **هشام بن عبدالملک** با اهل بیت(ع) اشاره کرد.^{۱۷۱} وی در پاسخ به **منصور دوانیقی** که از او خواست مانند دیگر مردم نزد او برود، نوشت: ما چیزی نداریم که به جهت آن از تو بترسیم و تو چیزی از امور اخروی نداری که ما به جهت آن به تو امیدوار باشیم و نه تو در نعمتی هستی که ما آن را به تو تبریک گوئیم و نه باور داری که در مصیبتی هستی که آن را به تو تسلیت گوئیم. پس چرا نزد تو بیاییم؟^{۱۷۲}

آتش زدن خانه امام صادق(ع)

بنابر روایتی از کتاب **کافی**، هنگامی که **حسن بن زید** والی **مکه** و **مدینه** بود، به دستور **منصور عباسی**، خانه **امام صادق(ع)** را آتش زد. طبق این روایت در این آتش‌سوزی در و دهلیز خانه امام(ع) در آتش سوخت و امام(ع) در حالی که از میان آتش عبور می‌کرد، از خانه خارج شد و گفت:

من فرزند آعراف الثری (لقب **حضرت اسماعیل**) هستم. من فرزند **ابراهیم** خلیل الله هستم.^{۱۷۳}

البته طبری نوشته است که منصور در سال ۱۵۰ق یعنی دو سال پس از شهادت امام صادق(ع)، حسن بن زید را حکمران مدینه کرده است.^{۱۷۴}

به‌کارگیری شیوه تقیه

به جز دهه سوم **قرن دوم قمری** که با فروپاشی خلافت **بنی‌امیه** هم‌زمان بود، خلفای **اموی** و **عباسی** همواره فعالیت‌های امام صادق(ع) و یارانش را زیر نظر داشتند. فشارهای سیاسی در اواخر زندگی امام صادق(ع) بیش از پیش شد.^{۱۷۵} طبق برخی **روایات** مأموران **منصور دوانیقی** کسانی را که با شیعیان امام صادق(ع) در ارتباط بودند، شناسایی می‌کردند و گردن می‌زدند. از این‌رو امام صادق(ع) و یارانش از روش **تقیه** استفاده می‌کردند.^{۱۷۶}

امام صادق(ع) به **سفیان ثوری** که به دیدار او آمده بود، توصیه کرد به جهت آنکه هردوی آنها را حکومت تحت نظر گرفته است، برود.^{۱۷۷} در **حدیث** دیگری امام صادق(ع) از **ابان بن تغلب** خواسته است که در پاسخ به پرسش‌های **فقهی** مردم، برای آنکه مشکلی پیش نیاید، دیدگاه‌های علماء **اهل سنت** را برای‌شان نقل کند.^{۱۷۸} همچنین روایاتی از امام صادق(ع) نقل شده است که بر تقیه تأکید می‌کنند. در برخی از آنها تقیه در جایگاهی برابر با **نماز** قرار گرفته است.^{۱۷۹}

خصوصیات اخلاقی

در منابع **روایی** در زمینه ویژگی‌های اخلاقی امام صادق(ع) گزارش‌هایی از **زهد**، **انفاق**، علم فراوان، عبادت بسیار و تلاوت **قرآن** آمده است. محمد بن طلحه، امام صادق(ع) را از بزرگترین افراد اهل بیت، دارای علم فراوان، بسیار اهل عبادت و زهد و تلاوت قرآن توصیف کرده است.^{۱۸۰} **مالک بن انس** از ائمه فقهی **اهل سنت** گفته است: در مدتی که پیش امام صادق(ع) می‌رفتم، همیشه او را در یکی از سه حالت نمازخواندن، روزه‌داری و ذکرگفتن دیده‌ام.^{۱۸۱}

به گزارش **بحار الانوار** امام در پاسخ به درخواست فقیری، چهارصد درهم به او داد و چون سپاس‌گزاری او را دید، انگشترش را هم که ده هزار درهم می‌ارزید، به وی بخشید.^{۱۸۲} روایت‌هایی نیز از انفاق‌های پنهانی امام صادق(ع) در دست است. به نوشته کتاب **کافی**، او شب‌ها مقداری نان و گوشت و پول در کیسه می‌ریخت و به صورت ناشناس به در خانه تهیدستان شهر می‌برد و میان آنها تقسیم می‌کرد.^{۱۸۳} **ابوجعفر خثعمی** نقل کرده است که امام صادق(ع) کیسه پولی را به او داد و از او خواست آن را به فردی از **بنی‌هاشم** بدهد و نگوید که چه کسی آن را فرستاده است. به گفته خثعمی هنگامی که آن فرد پول را گرفت، برای فرستنده آن دعا کرد و از امام صادق(ع) گله کرد که با وجود ثروتمند چیزی به او نمی‌دهد.^{۱۸۴}

سفر به عراق

مقام امام صادق(ع) در **مسجد سهله**

امام صادق(ع) در زمان حکومت **سفاح** و نیز حکومت **منصور دوانیقی** به علت احضار حکومت، سفرهایی را به **عراق** داشته است. او در این سفرها به **کربلا**، **نجف**، **کوفه** و **حیره** هم رفته است.^{۱۸۵} محمد بن معروف هلالی نقل کرده است که در سفر امام صادق(ع) به حیره، مردم به شدت از او استقبال کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که تا چند روز به جهت ازدحام مردم، نتوانسته است امام را ملاقات کند.^{۱۸۶}

محراب امام صادق(ع) در **مسجد کوفه** که در بخش شرقی مسجد، نزدیک قبر **مسلم بن عقیل** قرار دارد و محراب او در **مسجد سهله** از جمله یادگارهای وی در عراق است.^{۱۸۷} امام صادق(ع) در **کربلا** را **زیارت** کرده است.^{۱۸۸} در ساحل رود حسینیّه در **کربلا** بنایی است که محرابی منسوب به امام صادق(ع) در آن قرار دارد.^{۱۸۹}

- نشان دادن قبر حضرت علی(ع)

در برخی روایات از زیارت‌های امام صادق(ع) از قبر **امام علی(ع)** سخن آمده است.^{۱۹۰} او قبر امام علی(ع) را که تا پیش از آن پنهان بود، به یارانش نشان داد. به گفته **کلینی**، وی روزی **یزید بن عمرو بن طلحه** را به مکانی میان **حیره** و **نجف** برد و قبر حضرت علی(ع) را به او نشان داد.^{۱۹۱} **شیخ طوسی** نیز گفته است: امام صادق(ع) نزد قبر امام علی(ع) آمد، **نماز** خواند و به **یونس بن ظبیان** گفت: این مزار **امیر المؤمنین** است.^{۱۹۲}

شاگردان و راویان

نوشتار اصلی: **فهرست اصحاب امام صادق**

شیخ طوسی در **رجال** خود از حدود ۳۲۰۰ **راوی** برای امام صادق(ع) نام می‌برد.^{۱۹۳} **شیخ مفید** در کتاب **الارشاد** شمار راویان او را به چهار هزار نفر می‌رساند.^{۱۹۴} گفته‌اند **ابن‌عقده** کتابی درخصوص راویان امام صادق(ع) داشته است که در آن نام ۴۰۰۰ راوی آمده است.^{۱۹۵}

بیشتر نویسندگان **اصول اربعمائه** (اصول چهارصدگانه شیعه)، شاگردان امام صادق(ع) بوده‌اند.^{۱۹۶} همچنین در مقایسه با دیگر ائمه، وی بیشترین شاگرد را از میان **اصحاب اجماع** داشته است که مورد اعتمادترین راویان ائمه هستند.^{۱۹۷} برخی از مشهورترین شاگردان امام صادق(ع) عبارتند از:

۱. زُرَّارَةُ بنِ أَعِين
۲. بُرَيْد بن معاویه
۳. جَمِيل بن دَرَّاج
۴. عبدالله بن مُسْکَان
۵. عبدالله بن بُکَير
۶. حَمَّاد بن عثمان
۷. حماد بن عیسی
۸. أَبَان بن عثمان
۹. عبدالله بن سنان
۱۰. ابو بصیر
۱۱. هشام بن سالم
۱۲. هشام بن حَکَم^{۱۹۸}

از روایتی که کَشَّی درباره مناظره شاگردان امام صادق(ع) نقل کرده است، به دست می‌آید که برخی شاگردان او در زمینه‌های خاصی تخصص داشته‌اند.^{۱۹۹} طبق این روایت حُمران بن أَعین در علوم قرآنی، أَبَان بن تَغَلِب در ادبیات عرب، زُرَّار در فقه و مؤمن الطَّاق و هشام بن سالم در کلام تخصص داشته‌اند.^{۱۱۰۰} برخی دیگر از شاگردان امام صادق(ع) که در زمینه کلام تخصص داشتند، عبارت‌اند از حُمران بن أَعین، قیس ماصِر و هشام بن حَکَم.^{۱۱۰۱}

اهل سنت

برخی از علماء و ائمه فقهی اهل سنت، شاگردان امام صادق(ع) بوده‌اند. شیخ صدوق از مالک بن انس نقل کرده است که وی مدتی نزد امام صادق(ع) می‌رفته و از او حدیث می‌شنیده است.^{۱۱۰۲} مالک بن انس در کتاب مَوْطَأً از امام صادق(ع) حدیث نقل کرده است.^{۱۱۰۳} ابن حجر هیتیمی نوشته است عالمان بزرگ اهل سنت، چون یحیی بن سعید، ابن جریج، مالک بن انس، سفیان بن عیینه، سفیان ثوری، ابوحنیفه، شعبه بن الحجاج و ایوب سختیانی از امام صادق(ع) روایت کرده‌اند.^{۱۱۰۴} در کتاب الاثمه الاربعه هم حضور مالک بن انس در مدینه و استفاده از درس کسانی چون امام صادق(ع)، از عوامل رشد علمی او شمرده شده است.^{۱۱۰۵}

احادیث مشهور

برخی از **احادیث** مشهور امام صادق(ع) به شرح زیر است:

- حدیث حج: امام صادق(ع) کیفیت حج پیامبر را از پدر خود روایت کرده‌اند. این حدیث طولانی در میان اهل سنت و شیعه بسیار مشهور است و در مصادر متعدّد از راویان بسیاری نقل شده است.^{۱۱۰۶}
- حدیث توحید مُفَضَّل: توحید مُفَضَّل حدیثی طولانی است که امام صادق(ع) آن را در چهار جلسه به مُفَضَّل بن عمر املاء کرده است.^{۱۱۰۷} در این حدیث از مسائلی چون آفرینش جهان، خلقت انسان، شگفتی‌های جهان حیوانات، شگفتی‌های آسمان و زمین، حقیقت مرگ و فلسفه خلقت انسان سخن به میان آمده است.^{۱۱۰۸} این حدیث بیشتر از قرن ۱۱ مورد توجه قرار گرفته است. تحقیقات جدید اصالت و اعتبار این حدیث را با تردید جدی روبرو کرده است.^{۱۱۰۹}
- حدیث عنوان بصری: در حدیث **عنوان بصری**، امام صادق(ع) پس از تعریف عبودیت، دستورالعمل‌هایی را در زمینه‌های **ریاضت نفس**، بردباری و علم، به شخصی به نام **عنوان بصری** گفته است.^{۱۱۱۰}
- مقبوله **عمر بن حنظله**:^{۱۱۱۱} برخی از فقیهان شیعه، از این حدیث معیارهایی برای حل **تعارض روایات** به دست آورده‌اند.^{۱۱۱۲} طرفداران نظریه **ولایت فقیه** برای اثبات آن به این حدیث استناد می‌کنند.^{۱۱۱۳}

دیدگاه اهل سنت درباره امام صادق

امام صادق(ع) نزد بزرگان **اهل سنت** جایگاه بالایی داشته است. ابوحنیفه از پیشوایان اهل سنت، امام صادق(ع) را **فقیه‌ترین** و داناترین فرد در میان مسلمانان دانسته است.^{۱۱۱۴} به گفته **ابن ابی الحدید** علماء **اهل سنت** از جمله پیشوایان فقهی آنان چون ابوحنیفه، **احمد بن حنبل** و **شافعی** با واسطه یا بی‌واسطه شاگرد امام صادق(ع) بوده‌اند و از این رو **فقه اهل سنت** در فقه **شیعه** ریشه دارد.^{۱۱۱۵} با این همه، در **فقه اهل سنت**، با وجود توجه فراوان به **فقیهان** معاصر امام صادق(ع) چون اوزاعی و سفیان ثوری، به دیدگاه‌های او توجه نشده است.^{۱۱۱۶} برخی از علماء **شیعه** چون **سید مرتضی** بدین جهت به علماء اهل سنت انتقاد کرده‌اند.^{۱۱۱۷}

شهادت

مزار امام صادق(ع) در قبرستان بقیع

شیخ صدوق تصریح کرده است که امام صادق(ع) به دستور **منصور دوانیقی** و بر اثر مسمومیت به شهادت رسیده است.^[۱۱۸] ابن شهر آشوب نیز در مناقب و صاحب دلائل الامامه نیز همین نظر را مطرح کرده‌اند.^[۱۱۹] در مقابل شیخ مفید معتقد است که دلیل قاطعی بر چگونگی شهادت آن حضرت وجود ندارد.^[۱۲۰]

وصیت امام صادق

بنابر احادیث، امام صادق(ع) بارها **امام کاظم(ع)** را به عنوان امام بعد از خود به اصحاب خاصش معرفی کرده بود؛^[۱۲۱] اما به جهت سخت‌گیری‌های **عباسیان** و به منظور حفظ جان امام کاظم(ع)، پنج نفر، از جمله خلیفه عباسی را وصی خود معرفی کرد.^[۱۲۲] از این رو برخی از اصحاب برجسته امام صادق(ع) مانند **مؤمن طاق** و **هشام بن سالم** نیز درباره جانشین امام صادق(ع) مردد بودند. آنان ابتدا سراغ **عبدالله افطح** رفتند و از او سؤالاتی پرسیدند؛ اما پاسخ‌های عبدالله آنها را قانع نکرد. سپس با موسی بن جعفر (ع) ملاقات کردند و با پاسخ‌های وی قانع شدند و امامت او را پذیرفتند.^[۱۲۳]

انشعاب در شیعه

پس از شهادت امام صادق(ع) فرقه‌های مختلفی در شیعه به وجود آمد. گروهی از شیعیان، **مرگ اسماعیل** پسر امام صادق(ع) را انکار کرده، او را **امام** می‌دانستند. شماری از این گروه، که از حیات اسماعیل مأیوس شدند، پسر اسماعیل، **محمد** را امام دانستند. این گروه به **اسماعیلیه** شهرت یافتند. برخی دیگر **عبدالله افطح** را امام دانسته، به **فطحیه** مشهور شدند؛ اما پس از مرگ او که حدود ۷۰ روز پس از شهادت امام صادق(ع) رخ داد، به امامت موسی بن جعفر معتقد شدند. شماری نیز به پیروی از شخصی به نام ناووس در امامت حضرت صادق(ع) توقف کردند و فرقه **ناووسیه** را به وجود آوردند. عده‌ای هم به امامت **محمد دیباج** معتقد شدند.^[۱۲۴]

تعطیلی رسمی سالروز شهادت در ایران

در **ایران** سالروز شهادت امام صادق(ع) تعطیل رسمی است. این تعطیلی با پیشنهاد **آیت‌الله کاشانی** و دستور دکتر مصدق انجام شده است.^[۱۲۵] امروزه برخی از **مراجع تقلید** ایران در **قم**، در سالروز شهادت امام صادق(ع) در **هیئت‌های عزاداری** حضور می‌یابند و با پای پیاده به **حرم حضرت معصومه(س)** می‌روند.^[۱۲۶]

تألیفات امام صادق(ع)

در برخی از کتاب‌های **حدیثی** شیعه رساله‌ها یا نامه‌های بلندی از امام صادق(ع) گزارش شده است. در صحت بعضی از آنها تردید هست، اما بعضی دیگر در کتبی چون **کافی** آمده و از اعتبار بالایی برخوردارند. برخی از این رساله‌ها عبارت‌اند از :

- رساله امام صادق(ع) به اصحاب. این رساله شامل توصیه‌هایی به **شیعیان** در زمینه‌های مختلف است و در کتاب کافی آمده است.
  - رساله شرایع الدین به روایت **اعمش**. این رساله درباره **اصول** و **فروع دین** است. آن را **ابن بابویه** نقل کرده است.
  - قطعه‌ای از یک نامه در زمینه **تفسیر**
  - قطعه‌ای از یک نامه به اهل **قیاس** در نقد آنان
  - الرسالة الأهوازیه. این نامه برای نجاشی والی **اهواز** نوشته شده است. متن آن در کتاب **کشف الریبه** نوشته **شهید ثانی** آمده است.
  - توحید المفضل یا کتاب فکر. این رساله حاصل سخنان امام صادق(ع) (درباره خداشناسی برای مفضل بن عمر است که به جهت تکرار عبارت «فَکِّرْ یا مفضل» (فکر کن ای مفضل) در آن، در گذشته به «کتاب فکر» شهرت داشت .
  - رساله آهللیجه. در این رساله امام صادق(ع) با پزشکی هندی درباره اثبات وجود خدا گفتگو کرده است .
  - متن مشهور به تفسیر امام صادق(ع)
  - تفسیر النعمانی.^[۱۲۷]
- کتاب‌هایی نیز وجود دارد که شاگردان امام صادق(ع) از سخنان او تألیف کرده‌اند. برخی از آنها که به چاپ رسیده‌اند، عبارت‌اند از :
- «**الجفریات**» یا «**الاشعّیات**» نوشته محمد بن محمد بن اشعث
  - نثر الدرر. متن این کتاب را **ابن شعبه خرائی** در **تحف العقول** آورده است.
  - **الحکم الجعفریه**
  - مجموعه‌ای از کلمات قصار (جملات کوتاه) به روایت سلمان بن ایوب که متن آن در کتاب **فرائد السمطین** جوینی آمده است.^[۱۲۸]

کتاب‌شناسی

کتاب‌های فراوانی درباره امام صادق(ع)، نگارش یافته است. کتاب کتاب‌شناسی امام جعفر صادق(ع)، حدود هشتصد عنوان کتاب چاپی را نام برده است. کتاب‌های اخبار الصادق مع ابی حنیفه و اخبار الصادق مع المنصور از محمد بن وهبان دبیلی (قرن ۴) و اخبار جعفر بن محمد از عبدالعزیز یحیی جلودی (قرن ۴) قدیمی‌ترین کتاب‌ها در این زمینه است.^[۱۳۹] برخی از کتاب‌ها درباره امام صادق(ع) عبارت‌اند از :

- **الإمام الصادق(ع) و المذاهب الاربعه**، نوشته **اسد حیدر**. این کتاب با عنوان امام صادق(ع) و مذاهب چهارگانه، به زبان فارسی ترجمه شده است؛^[۱۳۰]
- کتابنامه امام صادق(ع) از **رضا استادی**
- الإمام الصادق، نوشته محمدحسین مظفر. این کتاب را سیدابراهیم سیدعلوی با عنوان صفحاتی از زندگانی امام جعفر صادق(ع)، به زبان فارسی برگردانده است.^[۱۳۱]
- الإمام جعفر الصادق، تألیف عبدالحلیم الجندی
- **زندگانی امام صادق جعفر بن محمد(ع)**، نوشته **سید جعفر شهیدی**
- پرتوی از زندگانی امام صادق(ع)، نوشته نورالله علی‌دوست خراسانی
- پیشوای صادق، از **سیدعلی خامنه‌ای**
- موسوعه الإمام الصادق، تألیف **باقر شریف قرشی**
- موسوعه الإمام جعفر الصادق نوشته سیدمحمدکاظم قزوینی. تاکنون پانزده جلد این کتاب چاپ شده است. این مجموعه قرار است ۶۰ جلد باشد.^[۱۳۲]
- موسوعه الإمام جعفر الصادق، نوشته هشام آل فطیط
- **مغز متفکر جهان شیعه**، نوشته ذبیح‌الله منصوری. نویسنده نگارش کتاب را به مرکز مطالعات اسلامی استراسبورگ نسبت داده و خود را مترجم آن معرفی کرده است؛ اما برخی این سخن را نادرست دانسته و گفته‌اند چنین کتابی وجود خارجی ندارد.^[۱۳۳]

پانویس

۱. جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۳۹۱ .
۲. صابری، تاریخ فرق اسلامی، ۱۳۸۸ش، ج ۲، ص ۱۱۰، ۱۱۹ .
۳. مفید، الارشاد، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۱۸۰ .
۴. نگاه کنید به مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۹، ص ۶۵۱، ۶۵۲ .
۵. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۱ .
۶. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۱ .
۷. صدوق، کمال الدین، ۱۳۵۹ش، ص ۳۱۹؛ «القباب الرسول و عترته»، ص ۶۰، ۶۱؛ بحرانی، حلیة الابرار، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۱۱ .
۸. نگاه کنید به پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۱ .
۹. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۱ .
۱۰. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۱ .
۱۱. مفید، الارشاد، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۱۸۰ .
۱۲. نگاه کنید به ارپلی، کشف الغمّه، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۶۹۱ .
۱۳. نک ابن قتیبه الدینوری، المعارف، ۱۹۹۲م، ص ۲۱۵ .
۱۴. نک پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۷ .
۱۵. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۷ .
۱۶. نگاه کنید به مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۷، ص ۲ .
۱۷. نک مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰۹ .
۱۸. کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۰۷-۳۱۱ .
۱۹. شهرستانی، ملل و نحل، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۴۸ .
۲۰. اشعری، المقالات و الفرق، ۱۳۶۰ش، ص ۲۱۳، ۲۱۴ .
۲۱. نک مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰۹ .
۲۲. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۴ .
۲۳. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۶ .
۲۴. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۴ .
۲۵. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۴۷ .
۲۶. جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۳۵ .

۲۷. فاضل مقداد، ارشاد الطالبین، ۱۴۰۵ق، ص ۳۳۷ .
۲۸. نگاه کنید به کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۰۶، ۳۰۷ .
۲۹. جاری، سازمان وکالت ائمه، ۱۳۸۲ش، ج ۱، ص ۴۷-۵۰ .
۳۰. جاری، سازمان وکالت ائمه، ۱۳۸۲ش، ج ۱، ص ۲۸۰، ۳۲۰، ۳۳۲ .
۳۱. جاری، بررسی تطبیقی سازمان دعوت عباسیان و سازمان وکالت امامیه (مراحل شکل‌گیری و عوامل پیدایش)، قم، پاییز ۱۳۸۹ش، ص ۷۵-۱۰۴ .
۳۲. جعفریان، حیات فکری-سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۰۷ .
۳۳. جعفریان، حیات فکری-سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۰۷، ۴۰۸ .
۳۴. کشی، رجال کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۰۰ .
۳۵. کشی، رجال کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۹۷ .
۳۶. شیخ طوسی، امالی، ۱۴۱۴، ص ۶۵۰ .
۳۷. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۸۴ش، ص ۴۷-۶۰ .
۳۸. جعفریان، حیات فکری-سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۳۵، ۴۳۶ .
۳۹. شهیدی، زندگانی امام صادق(ع)، ۱۳۸۴ش، ص ۶۱ .
۴۰. نگاه کنید به ابن حجر هیتمی، الصواعق المحرقة، چاپ قاهره، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م، ص ۵۵۱ .
۴۱. جاحظ، رسائل الجاحظ، ۲۰۰۲م، ص ۱۰۶ .
۴۲. نجاشی، رجال نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۹ .
۴۳. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۲۰۵ .
۴۴. نگاه کنید به اربلی، كشف الغمّة، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۷۰۱ .
۴۵. نجاشی، رجال نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۲ .
۴۶. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۸۴ش، ص ۶۱ .
۴۷. نجفی، «امام صادق(ع) رئیس مذهب جعفری»، سایت سازمان تبلیغات اسلامی، تایخ درج: ۹ شهریور ۱۳۹۲، تاریخ بازدید: ۱۰ آبان ۱۳۹۶ .
۴۸. بی‌آزار شیرازی، همبستگی مذاهب اسلامی، ۱۳۷۷ش، ص ۳۴۴ .
۴۹. «شیخ محمود شلتوت»، سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی .
۵۰. «فتوای تاریخی شیخ شلتوت مفتی اعظم عالم تسنن و رئیس دانشگاه الازهر مصر»، درس‌هایی از مکتب اسلام، ش ۳، ۱۳۳۸ .
۵۱. برای نمونه نگاه کنید به کلینی، اصول کافی، ج ۱، ۱۴۰۷ق، ص ۷۹، ۸۰، ۱۷۱-۱۷۳؛ شیخ مفید، اختصاص، ۱۴۱۳ق، ص ۱۸۹، ۱۹۰ .
۵۲. نگاه کنید به کلینی، اصول کافی، ج ۱، ۱۴۰۷ق، ص ۱۷۱-۱۷۳ .
۵۳. نک کلینی، اصول کافی، ج ۱، ۱۴۰۷ق، ص ۱۷۱-۱۷۳ .
۵۴. کشی، رجال کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۷۵-۲۷۷ .
۵۵. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۳۱-۳۳۳ .
۵۶. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۳۳ .
۵۷. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۳۵، ۳۳۶ .
۵۸. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۳۶ .
۵۹. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۳۶، ۳۵۲ .
۶۰. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۶۰-۳۶۲ .
۶۱. طبرسی، احتجاج، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۶۲-۳۶۴ .
۶۲. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۴ .
۶۳. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۶ .
۶۴. شهیدی، زندگانی امام صادق، ۱۳۷۸ش، ص ۴ .
۶۵. نگاه کنید به شهرستانی، الملل والنحل، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۷۹ .
۶۶. مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۵۴ .
۶۷. پاکتچی، «امام جعفر صادق»، ص ۱۸۳، ۱۸۴ .
۶۸. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۷۹ش، ج ۴، ص ۳۳۷ .
۶۹. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۱۹۸۷م/۱۴۰۸ق، ص ۱۸۵، ۱۸۶ .
۷۰. جعفریان، حیات فکری-سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۳۷۱ .
۷۱. مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۶، ص ۳۰۶ .
۷۲. مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۷، ص ۱۸۴ .
۷۳. کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۷۳ .
۷۴. طبری، تاریخ طبری، روائع التراث العربی، ج ۸، ص ۳۲ .

۷۵. جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۳۵.
۷۶. جعفریان، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، ۱۳۹۳ش، ص ۴۳۵.
۷۷. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۲۴۸.
۷۸. رجال کشی، ص ۳۳۰.
۷۹. فتال نیشابوری، روضه الواعظین، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۲۹۳.
۸۰. اربلی، کشف الغمه، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۶۹۱.
۸۱. مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۷، ص ۱۶.
۸۲. مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۷، ص ۶۱.
۸۳. کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۸.
۸۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۷۹ش، ج ۴، ص ۲۷۳.
۸۵. مظفر، الامام الصادق، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۱، ص ۱۲۶ و ۱۳۰.
۸۶. مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۴۷، ص ۹۳، ۹۴.
۸۷. مظفر، الامام الصادق، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۱، ص ۱۲۹.
۸۸. مظفر، الامام الصادق، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۱، ص ۱۳۰.
۸۹. مظفر، الامام الصادق، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۱، ص ۱۳۰.
۹۰. برای نمونه نک شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۵ و ۳۶.
۹۱. نک کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۷۱.
۹۲. نک شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۵.
۹۳. طوسی، اختیار معرفه الرجال، مؤسسه آل البيت، ج ۲، ص ۴۱۹-۴۷۹.
۹۴. نگاه کنيد به: مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۵۴.
۹۵. محدث قمی، الکنی و الالقب، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۵۸.
۹۶. پاکتچی، «جعفر صادق، امام»، ص ۱۸۷.
۹۷. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۸۷.
۹۸. نگاه کنيد به :امین، سیره معصومان، ۱۳۷۶ش، ج ۵، ص ۶۶؛ پاکتچی، «جعفر صادق، امام»، ص ۱۸۳.
۹۹. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۹۹.
۱۰۰. کشی، رجال کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۷۵-۲۷۷.
۱۰۱. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۱۹۹.
۱۰۲. صدوق، خصال، ص ۱۶۸؛ صدوق، امالی، ص ۱۶۹؛ علل الشرايع ص ۲۳۴.
۱۰۳. نگاه کنيد به مالک بن انس، موطأ، ۱۴۲۵ق، ص ۱۰.
۱۰۴. ابن حجر الهيتمي، الصواعق المحرقة، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۵۸۶.
۱۰۵. شکعه، الائمه الاربعه، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۸.
۱۰۶. به عنوان نمونه نک. صحيح مسلم، ج ۸، ص ۱۷۰ و الکافی، ج ۴، ص ۲۴۵.
۱۰۷. نک مفضل بن عمر، توحيد مفضل، ترجمه ميرزایی، ۱۳۷۳ش.
۱۰۸. نک مفضل بن عمر، توحيد مفضل، ۱۳۷۳ش.
۱۰۹. نک. هادی نصیری، توحيد مفضل بن عمر جعفی در ترازوی نقد، دوفصلنامه علمی پژوهی کتاب قیّم، سال هفتم (۱۳۹۶)، شماره ۱۶.
۱۱۰. نک مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۲۴-۲۲۶.
۱۱۱. نک کلینی، کافی، ج ۱، ص ۶۷.
۱۱۲. برای نمونه نگاه کنيد به: شيخ انصاری، فرائد الاصول، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۵۹-۶۱.
۱۱۳. برای نمونه نگاه کنيد به امام خمینی، الحکومه الاسلاميه، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م، ص ۱۱۵-۱۲۱؛ مصباح یزدی، نگاهی گذرا به نظريه ولايت فقيه، ۱۳۹۱ش، ص ۱۰۰.
۱۱۴. ذهبی، تذکره الحفاظ، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۲۶.
۱۱۵. ابن ابی الحديد، شرح نهج البلاغه، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۸.
۱۱۶. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۲۰۶.
۱۱۷. پاکتچی، «جعفر صادق(ع)، امام»، ص ۲۰۶.
۱۱۸. ابن بابويه، اعتقادات الاماميه، ۱۳۸۹ش، ص ۹۸.
۱۱۹. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۲۸۰؛ محمد بن جریر طبری، دلائل الامامه، ۱۴۱۳ق، ص ۲۴۶؛ سيد ابن طاووس، اقبال الاعمال، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۱۴.
۱۲۰. مفید، تصحيح اعتقادات الاماميه، ۱۴۱۳ق، ص ۱۳۱ و ۱۳۲.

- ۱۲۱. کشی، رجال کشی، ص ۲۸۲، ۲۸۳.
- ۱۲۲. پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۴۱۴.
- ۱۲۳. کشی، رجال کشی، ص ۲۸۲، ۲۸۳.
- ۱۲۴. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۶۶-۷۹.
- ۱۲۵. رازی، تاریخ فرهنگ معاصر، ش ۶.

۱۲۶. نگاه کنید به «پیاده روی مراجع عظام تقلید در عزای صادق آل محمد(ع)»، سایت خبرگزاری مهر، تاریخ درج: ۹ شهریور ۱۳۹۲ش، تاریخ بازدید: ۱۰ آبان ۱۳۹۶ش.

- ۱۲۷. پاکتچی، «جعفر صادق، امام»، ص ۲۱۸، ۲۱۹.
- ۱۲۸. پاکتچی، «جعفر صادق، امام»، ص ۲۱۸، ۲۱۹.
- ۱۲۹. پاکتچی، «جعفر صادق، امام»، ص ۲۱۹.

- ۱۳۰. نگاه کنید به، اسد، امام صادق(ع) و مذاهب اهل سنت، ترجمه محمدحسین سرانجام و دیگران، ۱۳۹۰ش.
- ۱۳۱. نگاه کنید به مظفر، صفحاتی از زندگانی امام جعفر صادق، ترجمه سیدعلوی، ۱۳۷۲ش.
- ۱۳۲. «گزارشی از موسسه الامام الصادق علیه السلام»، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، تاریخ بازدید: ۸ شهریور ۱۳۹۶ش.
- ۱۳۳. نگاه کنید به معمای همایش اسلام شناسی استراسبورگ، مهدی شاکری و بابک فرمایه، سایت امام موسی صدر نیوز.

منابع

۱. اشعری، سعد بن عبدالله، المقالات و الفرق، تصحیح محمدجواد مشکور، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۰ش.
۲. «القباب الرسول و عترته»، ضمن المجموعه النفیسه، قم، ۱۴۰۶ق.
۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۳۸۵ق.
۴. ابن حجر الهیتمی، احمد بن محمد، الصواعق المحرقة علی اهل الرض و الضلال و الزندقه، تحقیق عبدالرحمن بن عبدالله التركي، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۱۷ق.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، قم، علامه، چاپ اول، ۱۳۷۹ش.
۶. ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم، المعارف، تحقیق ثروت عکاشه، قاهره، هیئته المصریه العامه للكتاب، الطبعة الثانية، ۱۹۹۲م.
۷. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمه فی معرفة الأئمة، قم، الشریف الرضی، ۱۳۷۹ش.
۸. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، شرح و تحقیق احمد صقر، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۹۸۷م/۱۴۰۸ق.
۹. امین، سیدمحسن، سیره معصومان، ترجمه حسین وجدانی و علی حجتی کرمانی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۶ش.
۱۰. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، همبستگی مذاهب اسلامی (مقالات دارالتقرب)، تهران، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۷۷ش.
۱۱. پاکتچی، احمد، «جعفر صادق(ع)، امام»، تهران، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۸، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۹ش.
۱۲. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان؛ نگرشی بر زندگانی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی امامان معصوم(ع)، قم، مؤسسه امام صادق، چاپ شانزدهم، ۱۳۸۳ش.
۱۳. جاحظ، عمرو بن بحر، رسائل الجاحظ، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۲۰۰۲م.
۱۴. جباری، محمدرضا، سازمان و کالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، قم، مؤسسه آموزش پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲ش.
۱۵. جباری، محمدرضا/ملبویی، محمدکاظم، بررسی تطبیقی سازمان دعوت عباسیان و سازمان وکالت امامیه (مراحل شکل گیری و عوامل پیدایش)، قم، تاریخ در آینه پژوهش، سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۹ش، ص ۷۵-۱۰۴.
۱۶. جعفریان، رسول، حیات فکری سیاسی امامان شیعه، تهران، علم، چاپ سوم، ۱۳۹۳ش.
۱۷. حیدر، اسد، امام صادق و مذاهب اهل سنت، ترجمه محمدحسین سرانجام و دیگران، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۹۰ش.
۱۸. خزاز رازی، علی بن محمد، کفایه الأثر فی النص علی الائمه الإثنی عشر، تحقیق عبداللطیف حسینی کوهکمری، قم، نشر بیدار، ۱۴۰۱ق.
۱۹. ذهبی، محمد بن احمد، تذكرة الحفاظ، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
۲۰. سید ابن طاووس، اقبال الاعمال، مکتبه الاعلام الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
۲۱. شیخ انصاری، مرتضی بن محمد امین، فرائد الاصول، قم، مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۱۹ق.
۲۲. شکعه، مصطفی، الائمه الاربعه، قاهره، دارالكتاب، چاپ چهارم، ۱۴۱۸ق.
۲۳. شهیدی، سیدجعفر، زندگانی امام صادق جعفر بن محمد(ع)، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۴ش.
۲۴. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تحقیق امیر علی مهنا و علی حسن فاعور، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۵ق.
۲۵. «شیخ محمود شلتوت»، سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۲۶. صابری، حسین، تاریخ فرق اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۸۸ش.
۲۷. صدوق، محمد بن علی، الاعتقادات، قم، المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفید، ۱۳۷۹ش/۱۴۱۳ق.
۲۸. صدوق، محمد بن علی، الامالی، قم، موسسه البعثه، ۱۴۱۷ق.
۲۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الخصال، تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۳۶۲ش.
۳۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، علل الشرائع، قم، کتابفروشی داوری، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.
۳۱. صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا(ع)، تحقیق مهدی لاجوردی زاده، تهران، انتشارات جهان، بی تا.

۳۲. صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۹ش.
۳۳. طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق و تصحیح محمدباقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
۳۴. طبرسی، فضل بن الحسن، اعلام الوری باعلام الهدی، تحقیق مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ق.
۳۵. طبری، محمد بن جریر طبری، تاریخ الطبری، تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، روائع التراث العربی، بی تا.
۳۶. طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، تحقیق مؤسسه بعثت، قم، دار الثقافه، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
۳۷. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، تحقیق و تصحیح حسن الموسوی خراسان، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۳۸. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين، تحقیق مهدی رجایی، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۵ق
۳۹. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، قم، انتشارات رضی، چاپ اول، ۱۳۷۵ش.
۴۰. قمی، عباس، کنی و الالقاب، طهران، مکتبه الصدر، چاپ پنجم، ۱۴۰۹ق.
۴۱. طوسی، محمد بن الحسن، اختیار معرفه الرجال (معروف به رجال کشی)، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۴۲. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۴۳. «گزارشی از موسوعه الامام الصادق علیه السلام»، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، تاریخ بازدید: ۸ شهریور ۱۳۹۶.
۴۴. مالک بن انس، موطأ الامام مالک، تحقیق محمد مصطفی اعظمی، ابوظبی، مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان، ۱۴۲۵ق.
۴۵. معمای همایش اسلام شناسی استراسبورگ، مهدی شاکری و بابک فرمایه، سایت امام موسی صدر نیوز.
۴۶. مظفر، محمدحسین، الامام الصادق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا.
۴۷. مظفر، محمدحسین، صفحاتی از زندگانی امام جعفر صادق، ترجمه سیدابراهیم سیدعلوی، قم، رسالت، چاپ دوم، ۱۳۷۲ش.
۴۸. مفضل بن عمر، توحید مفضل؛ شگفتی های آفرینش از زبان امام صادق (ع)، ترجمه نجفعلی میرزایی، قم، هجرت، چاپ هجدهم، ۱۳۷۳ش.
۴۹. مفید، محمد بن محمد، الإختصاص، تحقیق علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم، المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
۵۰. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، ۱۳۷۲ش.
۵۱. مفید، محمد بن محمد، تصحیح الاعتقاد، تصحیح حسین درگاهی، قم، المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
۵۲. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۵۳. مصباح یزدی، محمدتقی، نگاهی گذرا به نظریه ولایت فقیه، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ بیست و ششم، ۱۳۹۱ش.
۵۴. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، قم، دار الهجره، الطبعة الثانیه، ۱۴۱۵ق.
۵۵. موسوی خمینی، سیدروح الله، الحکومه الاسلامیه، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ نهم، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م.
۵۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم، جماعه المدرسین، ۱۴۱۶ق.
۵۷. نجفی، «امام صادق (ع) رئیس مذهب جعفری»، سایت سازمان تبلیغات اسلامی، تایخ درج: ۹ شهریور ۱۳۹۲، تاریخ بازدید: ۱۰ آبان ۱۳۹۶.
۵۸. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، ترجمه محمد جواد مشکور، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۳ش.